

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ ՆԵՐ – REPORTS

ԱՇԽՈՒՆՋ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու
Մշակութային արժեքների փորձագիտական կենտրոն
ashxung@rambler.ru

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմական հակիրճ ակնարկ: Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգը ձգվում էր Վանա լճի արևելյան ու հարավ արևելյան ափերից մինչ Գողթան գավառ ու Արաքսպար, արևելքում ու հարավ-արևելքում էլ՝ Ուրմիա լճի ափերն ու Արևելյան Տիգրիսի վերին հոսանքների ավազան: Այս տարածաշրջանը հայոց հնամենի թագավորություններից մեկի՝ Վանի թագավորության կենտրոնական հատվածն էր, իսկ Վան քաղաքն էլ՝ նրա մայրաքաղաքը Տուշպան: Արշակունիների գահակալման դարաշրջանում դրա հարավ արևելյան ու հյուսիս-արևելյան տարածքների մեծ մասը պատկանում էր Արծրունի ու Մարդպետական ազդեցիկ նախարարական տներին: Աղբակն իր Հադամակերտ ամրոցով ու նաև Փոքր Աղբակը Արծրունիների նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր՝ հայրենի կալվածքն ու այդպիսինն էլ մնաց մինչ XI դարի կեսերը¹: Վասպուրականը հայոց մշակույթի ձևավորման ու հետագա զարգացման հանրահայտ բնօրրաններից մեկն էր՝ հատկապես Արծրունիների թագավորության շրջանում այնտեղ բուռն զարգացում էին ապրում շինարարական արվեստը, գրչությունը, բոլոր տեսակի արհեստներն ու հատկապես ոսկերչությունն ու զինագործությունը: Տարածաշրջանը ուներ նաև երկրագործության ու անասնապահության զարգացման համար միանգամայն նպաստավոր պայմաններ, որի արդյունքում էլ հնարավորություններ կային նաև օժանդակ զբաղմունքների զարգացման համար: Վասպուրականում գորգագործության զարգացմանը նպաստող կարևոր հանգամանք էր բրդատու ոչխարի ցեղատեսակների առկայությունը²: Վան քաղաքն էլ հայտնի էր որպես արհեստների և առևտրի կենտրոն՝ մասնավորապես այստեղ բարձր մակարդակի էին ոսկերչությունը, զինագործությունը, ոստայնակությունը՝ այդ թվում նաև գորգագործությունը և կարպետագործությունը:

¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, 1985, 185: Ադոնց Նիկողայոս, 1987, 355:

² Թովմայան Արսեն, 1881, 85:

Վասպուրականի գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման հարցում անտարակույս, կարևորագույն սկզբնաղբյուր է «Պագիրիկ» կոչված գորգը³: Վասպուրականում գորգագործության զարգացած լինելու մասին բավականին տեղեկություններ են պարունակում արաբական գրավոր սկզբնաղբյուրները: Յակուտ ալ-Համավին (1178-1229 թթ.) Վանի մասին պատմելով, վկայակոչում է IX դ. արաբ ճանապարհորդ Աբու Ավնիի դիտարկումները, ըստ որոնց, այդ քաղաքում գործում էին խոշոր գորգեր⁴: Պետք է ասել, որ արաբ պատմիչները, լինելով Հայաստանի տարբեր վայրերում, առաջին հերթին ուշադրություն են դարձրել իրենց համար հետաքրքրություն ներկայացնող զբաղմունքներին, սովորույթներին ու առարկաներին՝ մի հանգամանք, որն ըստ երևույթին հատուկ է առհասարակ բոլոր ճանապարհորդներին: Մեր մատենագիրները դրանք դիտել են իբրև սովորական առարկաներ, ուստի և հարկ չեն համարել արձանագրելու դրանց հետ կապված որևէ տեղեկություն:

Աբու Ավնին, նկատի ունենալով իշխանական ապարանքների ու ընդհանրապես վերնախավի ընդարձակ սրահներն ամբողջությամբ ծածկող մեծ գորգերը, հարկ է համարել անդրադառնալ իր աչքով տեսածին: Այն որ Հայաստանում մասնագիտացած էին մեծ մակերեսով գորգեր գործելուն, հաստատվում է Յուսուֆ Աբու Սաջի՝ Թավրիզի ամիրայի կողմից 911 թվականին խալիֆ Մուքտադիրին նվիրած մոտ 960 քառակուսի մետր մակերես ունեցող հայկական գորգի օրինակով: Աբու Ավնիի այս դիտարկումը վկայում է, որ այդ ավանդույթը կար նաև նախորդ դարում: Թովմա Արծրունու պատմությունից հայտնի է, որ Արծրունիները Վանում, Աղթամարում, Ուտանում ու Արծրունյաց տան իշխանության ներքո գտնված այլ քաղաքներում ու ամրոցներում մեծածավալ շինարարական գործունեությամբ էին զբաղված: Ուստի՝ բնական է որ գորգագործական ավանդույթներով հայտնի Վասպուրականում էլ պետք է ավանդական լինեին պալատական վիթխարի սրահները ծածկող խոշոր գորգերի արտադրությունը: Նկատենք, որ Վասպուրականը շատ ավելի աղերսներ ուներ Պարսկաստանի հետ ու վերնախավն էլ բնականաբար տեղյակ էր պարսից պալատական նիստուկացին, որտեղ, կար Խոսրով Անուշիրվան արքայի հանրահայտ հսկայական գորգի ու նրա նմանների ավանդույթը:

Վասպուրականում ու հարակից գավառներում գորգագործության զարգացած լինելը վկայում են նաև այլ ուղեգիրներ: X դ. տաջիկ անանուն ուղեգիրը իր «Հուդուդ ալ-Ալամ» /Աշխարհի սահմանները/ գրքում նշում է, որ Դվինն ու Սալմաստը հայտնի էին գոտիների արտադրությամբ, Դվինը՝ նաև գորգերի, իսկ Խոյը, Բերկրին, Ախլաթը, Արճեշը նշանավոր էին իբրև կարպետագործության կենտրոններ⁵:

³ Պողոսյան Ա., 2008, ԺԲ, 63–79: Պողոսյան Ա., 2013, 10:

⁴ Յակուտ ալ-Համավին, 1965, 119:

⁵ <http://odnapiljazyk.narod.ru/hudud00.htm>: Փափազյան Հ., 1953, 78–79:

Նկատենք, որ այդ ամենն էլ անմիջականորեն առնչվում են գորգագործական մշակույթին, իսկ Խոյը, Բերկրին ու Արճեշն էլ արևելյան Վասպուրականի քաղաքներից էին: Մակայն ուղեգրի հաղորդման մեջ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում գորգին վերաբերող բառերը՝ նա օգտագործում է զիլի-կալի /zilu-ha-yi qali/ բառակապակցությունը, որը Մինորսկին թարգմանել է «զիլի գորգ» տեսքով⁶:

Պետք է ենթադրել, որ դրանով սկզբնաղբյուրը փաստորեն ներկայացրել է գործվածքի մի տեսակ, որն արտադրում էին Դվին-Ամիդ առևտրական ուղու վրա գտնված այդ քաղաքներում: Անշուշտ, այն պետք է ունեցած լիներ բավականին բարձր պահանջարկ: Մենք հակված ենք ենթադրելու, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է «շուլալ կար» ու «օղաճիտ» եղանակներով բնորոշվող կարպետներին, որոնք սովորական երկերես կարպետներից տարբերվում են նրանով, որ նախշերը դիտելի են միայն դիմային կողմից, մինչդեռ մյուս կողմում, աստառին՝ միայն նախշերը գործելու թելերի ծայրերն են կամ ուղղակի նախշերի հակադիր /նեգատիվ/ պատկերները: Բացի դրանից էլ, այս տեսակների կարպետներն ավելի փափուկ են, ավելի դիմացկուն ու գործող թելերից ձևավորված հյուսվածքի շարքերն էլ հնարավոր է նմանեցնել խավահանգույցների: Հիշատակված եղանակներից առաջինով բնորոշվող կարպետները հայոց և քրդական մի շարք ցեղերի միջավայրում հայտնի են հենց «զիլի» անվանումով:

Վասպուրականում գորգագործության զարգացած լինելու ու դրա առանձնահատկությունների մասին ինչ որ չափով պատկերացում են տալիս տարածաշրջանի գրչության կենտրոններում XIII-XVI դարերում ստեղծագործած մանրանկարիչների՝ Կիրակոս Աղբակեցու, Ռստակեսի, Ծերուն Ծաղկողի մանրանկարներում տեղ գտած գորգապատկերներն ու գեղազարդման առանձին տարրերը: Դրանցում բավականին հստակորեն դիտարկվում են «օձագալար» պատկերի ոճավորումներով, «շուշան» կամ «տիկնիկ» նախշով եզրագոտիները, բուսածաղկային, խաչազարդերով, շեղանկյունատիպ՝ իրար կցված հորինվածքներով կենտրոնական դաշտը, գունային հիմնական երանգավորումներն ու այլ հատկանիշներ, որոնք այս կամ այն չափով թույլ են տալիս պատկերացում կազմել Վասպուրականի միջնադարյան գորգագործական մշակույթի տեղական առանձնահատկությունների մասին⁷: Դրանք, օրինակ՝ շեղանկյունատիպ հորինվածքներով գորգապատկերները պատմահամեմատական կարևոր սկզբնաղբյուր են ու համադրվելով այլ՝ համանման աղբյուրներին, մասնավորապես Արցախի Ջրվեր գյուղի մոտի 1693 թ. վերաբերող մի տապանաքարի վրա պատկերված նմանատիպ հորինվածքով գորգապատկերին, հնարավորու-

⁶ <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hudud00.htm>: Փափազյան Հ., 1953, 78–79:

⁷ Հակոբյան Հր., 1975, գիրք 1, տախտակ III, VI, VII, մանրանկարներ՝ 4, 13, 14, 37, 1982, գիրք 2, տախտակ I, մանրանկարներ՝ 11, 39, 54, 68:

թյուն են տալիս պարզել այդ տիպի գորգերի ծագումնաբանական մանրամասերն ու տարածման արեալները⁸:

Վասպուրականում գորգագործության միջնադարյան ավանդույթները շարունակվել են նաև հետագա դարերում: XVIII–XIX դդ. Վասպուրականից արտահանում էին գորգեր, կարպետներ, Շատախի շալ, կտավ, ոսկերչական և այլ արտադրանք ու նաև «Վանա կատու»⁹:

Վասպուրականի խնդրո առարկա գավառները, որոնք Օսմանյան Թուրքիայում XIX երկրորդ կեսում կազմավորված վարչական բաժանումներով կազմում էին Հաքյարիի սանջակը,¹⁰ շարունակում էին մնալ գորգագործության կենտրոններ: Այս առումով հատկանշական են 1880-ական թվականներին վերաբերող Մ.Միրախոյանի դիտարկումները: Նա նկարագրելով Հայոց ձորի հայերի կենցաղն ու զբաղմունքները, նշում է, որ նրանք «ձմռան ամիսներին գործում էին ընտիր գորգեր»¹¹: Աղբակի հայուհիների մասին էլ հիշատակում է, որ նրանք «կգործին դիմացկուն գորգեր և այլ գործվածքներ»¹²: Այս տարածաշրջանի հայոց գորգագործությամբ զբաղվելու մասին Հ. Էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանում» հիշատակված է, որ տեղի հայ կանայք հռչակված էին գունագեղ գորգեր գործելու իրենց վարպետությամբ¹³: Աղբակի հայերի գորգագործությամբ զբաղվելու մասին, որպես ականատես, հաղորդում է նաև Բաֆֆին՝ «նրանք գիտեն յուրիյանց անասունների բրդից գործել հագուստի բոլոր պիտույքները, որոնցից պատրաստում են վերարկուներ /ապա/, շալվարներ, քազախաներ, զանազան տեսակ օթոցներ, կապերտներ և այլն, որք վաճառքի նյութ ևս դառնում են»¹⁴: Վասպուրականի մի շարք այլ գավառներում էլ՝ Արծկեում, Բերկրիում, Հայոց ձորում կարպետագործության ու գորգագործության զարգացած ու տարածված լինելու մասին ազգագրական տեղեկություններ է հրապարակել Վարդան Թեմուրճյանը¹⁵:

Այդպիսով, մեր ձեռքի տակ եղած գրավոր ու պատկերային սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ ինչպես ամբողջ Վասպուրականում, այնպես էլ նրա արևելյան ու հարավ արևելյան գավառներում հայոց համար գորգագործությունը միշտ էլ եղել գործունեության կարևոր ու զարգացած ոլորտ:

Ամեն պարագայում հայոց գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման ու դրա ամբողջական պատկերի բացահայտման առումով կարևոր է պարզել այս տարածաշրջանին բնորոշ գորգերի տիպերն ու դրանց գեղար-

⁸ Мкртчян III., 1989, 163, նկ. 216-217:

⁹ Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, Ինձիճեան Ղ., 1806, 136: Պողոսյան Հ. Մ., 1988, 33:

¹⁰ Ա-դո, 1912, 9: Պողոսյան Հ., 11:

¹¹ Միրախոյան Մ., 1885, 18:

¹² Միրախոյան Մ., 1885, 56:

¹³ Էփրիկյան Հ. Մ., 1903, 98: Հակոբյան Հր., 1982, գիրք 2, 18:

¹⁴ Բաֆֆի, հ. 9, 108:

¹⁵ Թեմուրճյան Վ., 1955, 117:

վետական ու տեխնոլոգիական հատկանիշները: Անշուշտ, այս հիմնահարցերին պատասխանելու համար անհրաժեշտ են ծավալուն ուսումնասիրություններ, մինչդեռ ինչպես պատմական Հայաստանի, այնպես էլ այս տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթի մասին այդպիսիք ուղղակի բացակայում են: Սույնով մենք փորձելու ենք մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում ներկայացնել խնդրո առարկա տարածաշրջաններում գործունեության այդ ոլորտի զարգացման գործընթացներն ու դրա առանձնահատկությունները: Միաժամանակ՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդտեղ պատմականորեն ձևավորվել էր ժողովրդագրական բարդ նկարագիր ու դրա մաս կազմողների թվում կային գորգագործությամբ ավանդաբար զբաղված էթնիկական տարրեր, անհրաժեշտ ենք համարում, նախ անդրադառնալ այդ հարցին:

Ժողովրդագրական զարգացումների շարժընթացի մասին: Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության անկումից հետո, երբ նրա բնակչության մի մասը Սենեքերիմ թագավորի հետ միասին տեղափոխվեցին Փոքր Հայք, հայոց թվաքանակն այդտեղ համեմատաբար նվազեց, իսկ արաբական տիրապետության շրջանում Վասպուրականի հարավային գավառներում հաստատված քրդական ցեղերն էլ աստիճանաբար տարածվեցին նաև հյուսիսային գավառներում¹⁶: Աշխարհաքաղաքական հետագա իրադարձությունների արդյունքում դրան հաջորդում են այլ ներթափանցումներ ու տարածաշրջանի բնակչության կազմում սկսում են նկատելի տեղ գրավել մահմեդական տարրերը: Դա հատկապես տեսանելի էր հարթավայրային շրջաններում, որտեղի հայ բնակչությունը մեծ մասամբ տեղափոխվում էին լեռնային համեմատաբար ապահով ու անվտանգ վայրերը: Օրինակ, XVI դարում ապրած քուրդ առաջին պատմագիր Շարաֆ խան Բիթլիսին անդրադառնալով պատմական Հայաստանի Աղձնիք նահանգի, մասնավորապես Բաղեշի /Բիթլիս/ ու նրա մերձակա տարածաշրջանների ժողովրդագրական նկարագրին, շեշտել է, որ այդտեղ բնակչության մեծ մասը հայեր են¹⁷: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, հենց XVI-XVII դարերից էլ ավելի ծավալուն ու նպատակային են դառնում պատմական Հայաստանի ժողովրդագրական նկարագրի փոփոխման գործընթացները: Դա առաջին հերթին Օսմանյան Թուրքիայի վարած քաղաքականության արդյունքն էր, որի համաձայն կայսրության արևելյան սահմանների պաշտպանության ապահովման համար Պարսկաստանի հետ ունեցած սահմանամերձ շրջաններում բնակեցվում էին քրդական քոչվորական ցեղեր, որոնց մի մասն էլ հետագայում դառնում է նստակյաց: XVI դարի առաջին քառորդին քրդական խոշոր ցեղապետերի շրջանում մեծ հեղինակություն ունեցած Բիթլիսի քրդական իշխանապետության առաջնորդ Իդրիս Բիթլիսցու առաջնորդությամբ ու Օսմանյան Թուրքիայի սուլթան Սելիմ Յավուզի

¹⁶ Հակոբյան Թ., 1984, 277:

¹⁷ Шараф хан Бидлиси, 1967, 387:

խրախուսամար Միջագետքի հյուսիսային շրջաններից, Հայաստան հորդացին քրդական ցեղերը: Բնակության համար նրանց ցեղապետերին ժառանգական իրավունքներով հատկացվեցին հայահոծ տարածքներ: Քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց քրդական մի շարք ցեղեր հաստատվեցին Վասպուրականում, Տարոնում ու Բարձր Հայքում: Հատկապես մեծ թվով քրդեր բնակեցվեցին Իրանին սահմանամերձ Բերկրի /Կոգովիտ ու Արտազ գավառներում/, ինչպես նաև Արարատյան դաշտավայրում ու Արցախի և Սյունիքի արանքներում¹⁸: Այդ հանգամանքն ու նաև այն, որ Վասպուրականը 1550-ական թվականներից թուրքական տիրապետության տակ էր, մեծապես նպաստել էր հայեցի տեղանունների փոփոխություններին՝ երբեմնի հայկական անվանումները թուրքական անվանումներով՝ Աղբակը-Ալպաք, այնուհետև Հեքիարի, Անձնացյաց գավառը՝ Նորդուզ, Բերկրին՝ Պարկրի, Բուժունիքը՝ Խոշապ, Հաղամակերտ քաղաքը՝ Հեքիարի-Պաշկալե և այլն¹⁹: Ասվածը չի նշանակում, թե այդ տարածաշրջաններում հայ հանրույթը դադարում է գոյություն ունենալուց, սակայն փաստ է նաև այն, որ հայերին պատկանող հողատարածքները հիմնականում հանձնվում են քրդերի ցեղապետերին: Այդքանով հանդերձ, ըստ էության որոշակիորեն մնում է նաև հայոց դերն ու նշանակությունը՝ համենայնդեպս 1780-ական թվականներին վերաբերող մի փաստաթղթից պարզվում է, որ Աղբակում եկեղեցիներից մեկի առաջնորդ նշանակելու խնդրանքով տեղի քուրդ բեկերից մեկը դիմել էր Ղուկաս Կարնեցուն²⁰: Այդ նույն թվականներին վերաբերող կաթողիկոսական կոնդակներից նկատելի է, որ հայահոծ էին Ուրմիա լճի ավազանի գավառները՝ Մարաղան, Սուլդուզը, Ուրմիան, Սալմաստը, Խոյը և այլն²¹: Հիշատակված տարածաշրջանների ժողովրդագրական նկարագրի մասին այս կամ այն չափի հավաստի տեղեկությունները վերաբերում են XIX դարի երկրորդ կեսին: Ըստ այդմ 1880-ականների կեսերին Վասպուրական նահանգում կային 249361 հայեր, 86368 ասորիներ, 51828 քրդեր, 13964 թուրքեր, 7760 եզդիներ, 809 հրեաներ²²: Վասպուրականը Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ նահանգներից էր, որտեղ հայոց ընդհանուր թվաքանակը գերազանցում էր մյուս էթնիկական տարրերի թվաքանակին՝ միասին վերցրած:

Հայաշատ էին նաև հարակից Սալմաստի և Ուրմիայի գավառները: Ըստ Բաֆֆու դիտարկումների, 1880-ական թվականների սկզբին Սալմաստում կար մինչև հազար տուն հայ ժողովուրդ, մինչդեռ 1827 թվականից առաջ հայոց գերդաստանների թիվն այդտեղ հասնում էր մի քանի հազար-

¹⁸ Բայբուրդյան Վ., 2008, 16–18: Ադոնց Ն., 1996, հատոր Ա, 87: Հակոբյան Թ., 387: Ալպոյաճեան Ա., 1950, 438:

¹⁹ Պողոսյան Հ. Մ., 6:

²⁰ Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հատոր Ա, 1780–1785, 1984, 68:

²¹ Նույն տեղում, էջ 178, 419 և այլն:

²² Պողոսյան Հ. Մ., 15:

րի՝ «նրանք գաղթեցին Ռուսաստան, թողնելով ամբողջ գյուղորայք դատարկ, որոնց մեջ հետո բնակվեցին թուրքերը»²³: Այդ նույն թվականներին Վասպուրականի Աղբակ գավառի վարչական կենտրոն Բաշկալե քաղաքում ապրում էին 100 տուն հայեր, 150 տուն հրեաներ, 10 տուն մահմեդական: Բնակչության հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն ու անասնապահությունն էր: 1880 թվականին այդ գավառում ըստ հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Արսեն Թոխմախյանի հավաքած նյութերի, ապրում էր 9959 հայ, 8608 քուրդ, 1447 ասորի, 489 հրեա: Աղբակի հայ բնակիչները սակավացան շեյխ Ջալալեդդինի արշավանքների հետո՝ 1877-1878 ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում²⁴: Այդ պատերազմից հետո Աղբակի, ինչպես նաև Ալաշկերտի ու Մոկաց գավառների 150 գյուղ դատարկվեցին հայերից: Աղբյուրների հաղորդումներից պարզվում է, որ 1858-1878 թվականների ընթացքում Վանա լճի հարավային մասում ընկած վեց գավառների 2440 հայ ընտանիքներից մնացին 585-ը²⁵: 1891 թվականին վերաբերող մի վիճակագրության համաձայն Հաքյարիում բնակվում էին 15 հազար հայ, 180 հազար մահմեդական և այլ ցեղերի պատկանող 105 հազար մարդ²⁶: Այսպիսի ժողովրդագրական նկարագրի պայմաններում այս տարածաշրջաններում ընդհանրապես տեր ու տիրական էին քուրդ ցեղապետերը՝ նրանք միայն ձևականորեն էին ենթակա սուլթանին՝ իրականում վարում էին միանգամայն ինքնուրույն ներքին, մասամբ էլ նաև արտաքին քաղաքականություն: Այդքանով հանդերձ, քրդերը միանգամայն թշնամական վերաբերմունք ունեին թուրքերի նկատմամբ ու դրա մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ քրդերն ու թուրքերը ոչ մի գյուղում համատեղ չէին բնակվում: Ընդհանրապես՝ քրդական ցեղերի միջավայրում թուրքական ցեղերի համար ընդունված էր «**ռումի**» անվանումը, ըստ որի տարածաշրջանի համար դրանք համարվում էին օտարական ու խորթ տարր²⁷: Թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունն էլ ուղղված էր քրդերի ու հայերի միջև հակադրություններ ստեղծելուն ու զարգացնելուն, որի դրսևորումներից մեկն էլ հենց քուրդ ցեղապետերին լայն լիազորություններ տալն էր: Այստեղ կիսանկախ իշխանություն ունեին նաև «**Ջուլու**» ցեղին պատկանող ասորիները, որոնք մեծամասնություն էին կազմում Աղբակին հարակից Ջուլամերիկ գավառում, որն էլ երբեմնի Փոքր Աղբակի մի մասն է հանդիսանում²⁸:

XIX դարի երկրորդ կեսին՝ մասնավորապես 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերից հետո Վասպուրականի հարավ-արևելյան այս գավառներում

²³ Բաֆֆի, հ. 9, 70:

²⁴ Նույն տեղում, 19:

²⁵ Պողոսյան Հ., 20:

²⁶ Ա.-Դ., 240-241: Պողոսյան Հ., 49:

²⁷ Թոխմախյան Արսեն, 76: Մ. Ա., 1890, 32: Պողոսյան Հ. Մ., 83:

²⁸ Ա.-Դ., 10, Պողոսյան Հ. Մ., 84: Բաֆֆի, 117: Հակոբյան Թ., 230:

Նկ. 1. Գորգագործի տապանաքար,
1901 թ., Ուրմիա, գ. Ռահվար

Նկ. 2. Գորգ «Աղբակ», Սալմաստ-Աղբակ,
19-րդ դ. կեսեր

Նկ. 3. Գորգ «Կենաց ծառ»
19-րդ դ. վերջ, Խոյ-Սալմաստ

Նկ. 4. Գորգ «Կենաց ծառ»
19-րդ դ. վերջ, Գողթան
գավառ-Սալմաստ

Նկ. 5. Գորգ «Նշանախշով» 19-րդ դ. վերջ,
Խոյ-Սալմաստ

Նկ. 6. Մանրանկար՝ շեղանկյունազարդ
գորգապատկերով, Կարսի ավետարան,
10-րդ դ.

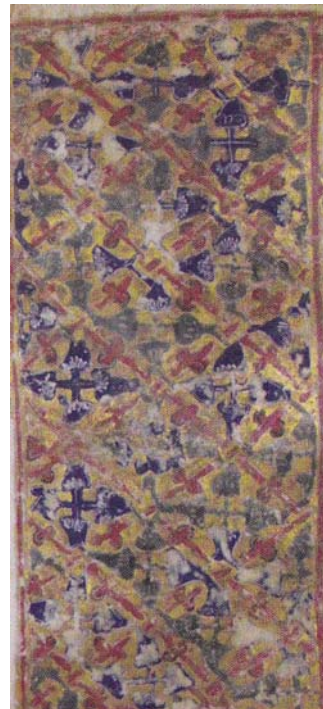
Նկ. 7. Գորգ շեղանկյունազարդ
հորինվածքով, քրդական, Ադբակ

Նկ. 8. Գորգ խաչազարդ հորինվածքով,
Աղբակ-Սոուջբուլաղ

Նկ. 9. Գորգ խաչազարդ հորինվածքով,
Աղբակ-Սոուջբուլաղ

Նկ. 10. Խորանագարդ,
Հաղբատի ավետարան, 1211

Նկ. 11. Գորգ խաչագարդ հորինվածքով,
1847 թ., Գողթան գավառ-Մալմաստ

Նկ. 12. Գորգ «Մենլինգ»,
Աղբակ-Մալմաստ

տեղի էին ունենում ժողովրդագրական այլ փոփոխություններ ևս՝ օրինակ, Հայոց ձորում հաստատվում ու թվական գերակշռություն են ստանում քրդերը, Խոշաբում եղած շուրջ հազար տուն հայերից մնում է աննշան մասը:²⁹ Այս ամենի հետ միասին, անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի հանգամանք ևս՝ տարածաշրջանում քրդական տարրի գերիշխանությունը պայմանավորված էր տարատեսակ ցեղերի ներկայությամբ, որոնք իրենց հերթին իրար հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ էին ու դա արտահայտվում էր փոխադարձ ասպատակությունների ու ավարառությունների տեսքով: Այդ ամենի հետևանքով է նաև, որ Վասպուրականի հարավ-արևելյան գավառներից՝ հատկապես Հայոց ձորից հայերը սկսում են զանգվածաբար տեղափոխվել Խոյի ու Սալմաստի գավառներն ու հաստատվել Աբաղայի դաշտում: Արամ Մանուկյանն իր դիտարկումներում պատմում է, որ Աբաղայի կամ Սալմաստի հայերի մեծ մասը վերջին 40-50 տարվա ընթացքում /1860-1910 թվականներ՝ Ա.Պ./ քրդերի հալածանքների պատճառով Նորդուզից գաղթածներն են, որոշներն էլ՝ Սարայից: Բնակության այդ նոր վայրերում հայերն իրենց միջոցներով մշակում էին քուրդ աղաներին պատկանող հողատարածքներն ու ստանում էին բերքի կեսը: Բացի այդ, նրանք վարում էին աղայի տան գործերը, կատարում պետք եղած տնտեսական ու կենցաղային աշխատանքները: Այս վիճակը անվտանգ ու նպաստավոր էր հայերի համար³⁰: Նման իրավիճակի մասին նշել է նաև Ա.Դժն, ըստ որի հողատեր քրդերից ձորտային կախման մեջ գտնված գյուղացու կինն ու աղջիկը իրենց հերթին «պետք է կատարեին աղայի տնային աշխատանքները՝ կար, լվացք, **գործվածքներ գործել** և այլն»³¹:

Վասպուրականի մեզ հետաքրքրող ու հարակից տարածաշրջանների ժողովրդագրական նկարագրի XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած փոփոխությունների մի պատճառն էլ արևելյան Անդրկովկասում նավթարդյունաբերության բուռն վերելքն էր: Այդ հանգամանքն ու դրան անհրաժեշտ ու բանվորական ուժի կարիքը պատճառ են դառնում ժողովրդագրական նոր գործընթացների՝ տեղի է ունենում հայոց զանգվածային արտահոսք դեպի արդյունաբերական կենտրոններ՝ հատկապես Բաքու: 1909 թվականին Թիֆլիսում կայացած տնայնագործական համագումարում կայացած ելույթներից մի քանիսում ներկայացնելով խնդրո առարկա տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթի նկարագիրը, անդրադարձել են նաև դրա զարգացումներին: Դրանցում մասնավորապես շեշտվում է, որ «դեռևս 1860-ական թվականներին Սալմաստը ներկայացնում էր մի գործարանական Բալախանի իր գորգագործությամբ */այսինքն զարգացած էր ինչպես նավթարդյունաբերությունը Բաքվի համանուն թաղամասում-ԱՊ/*, նույնը և Թավրիզը: Սակայն նրանցից այսօր բեկորներ են մնում: Սալմաստում գոր-

²⁹ Ա.Դժ, 45,49: Պողոսյան Հ., 49:

³⁰ Արամ Մանուկյան, 1990, 29-30:

³¹ Ա.Դժ, 277: Պողոսյան Հ., 49:

գազործությունը ոչնչացել է, իսկ Թավրիզում մնում է միայն մի հատիկ գործարան»։ Ելույթ ունեցողն այդ իրավիճակի հետևանք էր համարում այդտեղից կատարված «հսկայական արտագաղթը, որ վերջին տարիներս սկսված է Սալմաստում», իսկ արտագաղթի պատճառն էլ համարում էր տնայնագործության, մասնավորապես գորգագործության անկումը³²։ Պարսկաստանում ապրած ու Սալմաստի իրավիճակին քաջատեղյակ Յ. Արիստակեյանի կարծիքով էլ, որը նաև Բաքվում 1908 թվականին կազմակերպված ջուլիականոցի վարպետն էր, հենց արտագաղթի վարակիչ դարձած շարժումն էր համարում այդ տարածաշրջանում տնայնագործական զբաղմունքների ու գյուղատնտեսության անկման պատճառը³³։ Անշուշտ, անկախ գորգագործական մշակույթի անկման պատճառներից ու ծավալից, մեր համար կարևոր է այն հանգամանքը, որ այդ երկու տեղեկություններում էլ շեշտվում է մեզ հետաքրքրող տարածաշրջաններում գորգագործական մշակույթի զարգացած լինելն ու նաև այն՝ որ դրանում առանցքային էր հայոց նշանակությունը՝ այլապես հայոց արտահոսքը չէր կարող վճռորոշ հետևանք ունենալ դրա հետագա զարգացումների վրա։ Ավելորդ չէ այդ առումով, նշել, որ նույնիսկ 1880-ական թվականներին Սալմաստի տարածաշրջանում ապրում էր 11700 հայ³⁴։

Վասպուրականի հարավ-արևելյան ու արևելյան գավառներին վերաբերող ժողովրդագրական նկարագրին վերաբերող այս հակիրճ տեղեկատվությունից արդեն իսկ ակնհայտ է, որ այդտեղ տնտեսական մշակույթի բոլոր ոլորտներով զբաղվող հիմնական հանրույթը հայերն էին, որոնք նաև կազմում էին բնակչության նշանակալից մասը։

Վասպուրականի հարավային ու հարավ-արևելյան գավառների գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման արդի նկարագիրը։ Վերը բերված պատմագրագրական նյութերը հնարավորություն են տալիս նշել, որ խնդրո առարկա տարածաշրջանների հայերին բնորոշ էր գորգագործությունը։ Գոյություն ունեն բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ու հրապարակումներ, որոնք վերաբերում են քրդական ցեղերի գորգագործությանն ու որոնցում քրդական ցեղերը ներկայացվում են որպես այդ մշակույթի կրողներ³⁵։ Դրանցում խոսք չկա հայոց կողմից գորգագործությամբ զբաղվելու մասին։ Միաժամանակ՝ հասկանալի է, որ տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթին վերաբերող վերը բերված գրավոր տեղեկությունների հիմամբ ու հատկապես դաշտային ազգագրական նյութերի բացակայության պայմաններում ծայրահեղորեն դժվար է Վասպուրականի

³² Տնայնագործական համագումար, 1909, 256։

³³ Նույն տեղում, 258։

³⁴ Մ. Ա., 1890, 38։

³⁵ Michael Wendorf Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition՝ [http:// www.turkotek.com/salon_00088/salon.htmlw](http://www.turkotek.com/salon_00088/salon.htmlw), William Eagleton, The Emergence of a Kurdish Rug Type Oriental Rug Review, Vol. 9, No. 5 <http://www.rugreview.com/95kurd.htm>, նույնը՝ An introduction to Kurdish rugs and other weavings, 1988 և այլն։

գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի գեղագարդման ու տեխնոլոգիական հատկանիշների մասին պատկերացում կազմելն ու մանավանդ՝ հայոց ու քրդական գորգերի տարանջատումը: Մինչդեռ Վասպուրականի հայոց գորգագործական կենտրոններում հնամենի ու տեղական ավանդույթներ լինելը կարևորվել էր դեռ XX դարի սկզբներին, երբ Կոստանդնուպոլսի սուլթանական թանգարանների համար գորգեր ձեռք բերելու նպատակով մասնագետներն առաջին հերթին ուղղվում էին Բարձր Հայք և Վասպուրական, մասնավորապես Վանի ու Կարինի մզկիթները, որոնցում կուտակված էին հիմնականում տեղի գորգագործական կենտրոններում գործված գորգերը³⁶: Թեև այստեղ չեն նշվում գորգագործության որևէ կոնկրետ կենտրոնի կամ գորգի տիպի անվանումներ, սակայն այն վկայում է դրանց ճանաչված լինելու հանգամանքի մասին:

Հայաստանի թանգարաններում ու արտերկրի մասնավոր հավաքածուներում Վասպուրականին վերաբերող գորգերի ու կարպետների տեխնոլոգիական ու գեղագարդման հիմնական հատկանիշների հիման վրա, փորձենք հնարավորինս ներկայացնել այդ տարածաշրջանին ու նաև մերձակա գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի մի շարք տիպեր: Եղած նմուշներից պարզվում է, որ խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում գերակշռում են բուսածաղկային ու երկրաչափական հորինվածքներով գեղագարդվածները, որոնց թվումն են նաև գորգերի այն տիպերը, որոնք համընդհանուր տարածում ունեին Առաջավոր Ասիայի ու Փոքր Ասիայի գորգագործական կենտրոններում:

Վասպուրականի հայոց վերագրվող թանգարանային ու մասնավոր հավաքածուներում եղած նմուշների, ինչպես նաև Վասպուրականի ու հարակից տարածաշրջանների քրդական ցեղերին վերագրված գորգերի համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս մատնանշել դրանց նմանությունն ու հստակորեն նշել, որ խնդրո առարկա տարածաշրջանի գորգագործական կենտրոններում ընդհանուր առմամբ տարածված էին գորգերի ու ընդհանրապես գորգատիպ ու կարպետատիպ առարկաների միևնույն տեսակներն ու տիպերը: Ըստ էության, դրանում արտասովոր որևէ բան չկա ու այդ երևույթն էլ բացատրում ենք գյուղական բնակավայրերում հայերի ու քրդական ցեղերի կենցաղային մանրամասերի աղերսներով ու անասնապահությունից ստացված մթերքների մշակման միևնույն ավանդույթների առկայությամբ: Հարկ է կարևորել նաև այն հանգամանքը, որ Վասպուրականը առանձնապես աչքի չէր ընկնում գորգագործական ավանդույթներ ունեցող էթնիկական հանրությունների ներկայությամբ՝ այդտեղ հիմնականում բնակվում էին հայերն ու քրդական տարատեսակ ցեղերը, իսկ փոքրամասնություն կազմող թուրքերը, ասորիները, գնչուներն ու հրեաները և մյուսները չունեին այդպիսի ակնառու ավանդույթներ: Կարծում ենք, որ քրդերի գորգագործական մշակույթին վերաբերող ուսումնա-

³⁶ Դավթյան Ս., 1981, 117–118:

սիրությունների հիմնական թերությունն էլ հենց այս առանձնահատկությունների անտեսումն է: Այս առումով միանգամայն տեղին դիտարկում է կատարել արևելյան գորգի հայտնի մասնագետ **Մուրեյ Էյլանդը**, երբ 1988 թ. հրատարակված **Վիլյամ Բզլտոնի** «Քրդական գորգերի ու մյուս գործվածքների մասին» լայն ճանաչման արժանացած աշխատության գրախոսականում անդրադառնալով Քրդստանի ու ընդհանրապես Անատոլիայի գորգերի ծագումնաբանական հիմնախնդիրներին, շեշտել է, որ անատոլիական ու քրդական գորգերի ուսումնասիրողների մոտ եղած ամենացատուն թերությունն այն է, որ չի ներկայացվում հայոց դերն ու նշանակությունը: Դա այն դեպքում, երբ գրախոսված աշխատության մեջ **«ներկայացված բոլոր գորգերը գործվել էին այն ժամանակ, երբ այդտեղ մինչ 1915 թվականը ապրում էին մեծ էթնիկ խմբեր՝ թուրքեր, քրդեր, հայեր: Իսկ քրդերն այդ ժամանակաշրջանում տեսանելի թիվ չէին կազմում»**³⁷:

Ըստ իս, հայոց գորգագործական մշակույթի հանդեպ այդօրինակ վերաբերմունք ունեցողների համար հիմնական փաստարկն այն է, որ այդ տարածքները ներկայումս թուրքաբնակ կամ քրդաբնակ են: Ըստ էության կարևորվում է հատկապես այն իրողությունը, որ դրանց մոտ էլ պահվում են ուսումնասիրման ենթարկված գորգերն ու նմանօրինակ մյուս գործվածքները և բացի այդ էլ՝ քրդական ցեղերի մի մասը խնդրո առարկա տարածքներում վերջին տասնամյակներում էլ զբաղվում են գորգագործությամբ: Օրինակ՝ այդ տեսության ջերմեռանդ հետևորդ Մայքլ Վենդորֆը նկատի ունենալով այն, որ VI-V հազարամյակներին վերաբերող գործվածքի նմուշների հայտնաբերման վայրը՝ Չաթալ Հոյուկը գտնվում է այսպես կոչված Քրդստանի սահմաններում, հայտարարում է, որ դրանց ստեղծողները քրդերի նախնիներն են: Քրդական գործվածքը, ըստ այս ուսումնասիրողի, ունի ավելի քան ութ հազար տարվա պատմություն³⁸:

Մենք չենք էլ կասկածում, որ առաջավորասիական գորգագործական մշակույթի համակարգում իրենց ներդրումն ունեն նաև քրդական ցեղերը:

Ինչքանով էր գորգագործական մշակույթը, սակայն, բնորոշ քրդական բոլոր ցեղերին ու ինչքանով էին նրանք զբաղվում ոստայնանկության այս կամ այն ոլորտով: XIX-XX դ. սկզբներին վերաբերող գորգերի ու կիրառական արվեստի այլ առարկաների ծագումնաբանության բացահայտման հարցում ինչ նշանակություն պետք է ունենա քրդերի կամ թուրքերի տներում դրանց գտնվելու հանգամանքը: Չէ որ հանրահայտ է, որ դրանց գերակշիռ մասը բազում ավարառությունների ու հատկապես 1915-1922 թվա-

³⁷ An introductory to Kurdish rugs and other weavings. Book Review by **Murray L. Eiland** <http://www.rugreview.com/orr/9-2-42.htm>:

³⁸ **Michael Wendorf** Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition? http://www.turkotek.com/salon_00088/salon.htmllw: **William Eagleton**, The Emergence of a Kurdish Rug Type Oriental Rug Review, Vol. 9, No. 5 <http://www.rugreview.com/95kurd.htm>, նույնը՝ An introduction to Kurdish rugs and other weavings, Buckhurst Hill, 1988:

կաններին իրականացված Մեծ եղեռնի ընթացքում հայերից կատարված զանգվածային հափշտակումների արդյունքներն են: Եվ այս առումով շատ տիպական տվյալներ են պարունակում այդ տարածաշրջանում 1910-ական թվականներին լայն գործունեություն ծավալած քրիստոնեության բողոքական թևի ամերիկյան քարոզիչները՝ **«քրդական անկանոն ուժերը Ուրմիայի և շրջակա գյուղերի քրիստոնյաններից խլել են ամեն ինչ՝ սննդեղեն, գորգեր, հագուստ և ոսկյա զարդեր՝ վերցրել այն բոլոր տեղերից, որտեղ հանդիպել են, իսկ նրանց, ովքեր դիմադրել են թալանին, սպանել են կամ վիրավորել»**³⁹: Քրիստոնյաններ բառը այս պարագայում նշանակում է միայն հայ, քանի որ գորգագործական մշակույթը հատուկ չի եղել ասորիներին, իսկ այլ քրիստոնյաններ Վասպուրականում և Ուրմիա լճի ավազանում չեն եղել: Բացի այդ էլ, վերը բերված տեղեկություններից մեկում, ինչպես տեսանք, ասվում է, որ քրդաբնակ մի շարք տարածքներում՝ մասնավորապես Աբաղայում, քրդերի համար տնային գործածության առարկաներ՝ այդ թվում գործվածքեղեն պատրաստելու պարտականությունը դրված էր նրանց ենթակա հայկական տնտեսությունների վրա⁴⁰:

Այսպիսով ակնհայտ է, որ Վասպուրականի գորգագործական կենտրոններում գործված գորգերի ու կարպետների էթնիկական պատկանելիության բացահայտման հարցում քրդերի ու թուրքերի մոտ դրանց գտնվելու պարագան զուրկ է ծագումնաբանական ոլորտին վերաբերող որևէ նշանակությունից: Ուստի՝ ժողովրդագրական ու աշխարհաքաղաքական գործընթացների այսպիսի իրավիճակը թույլ է տալիս մեզ Վասպուրականի ու համանման նկարագիր ունեցող հայոց մյուս գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի տիպերի բացահայտման հարցում որպես սկզբնաղբյուր դիտարկել նաև քրդական ու թուրքական ցեղերին վերագրված գորգերն ու կարպետները:

Ասվածներից զատ՝ պետք է հաշվի առնվի նաև այն հանգամանքը, որ հարակից էթնիկական տարրերի մոտ առանձնահատկությունների հետ միասին առկա են լինում դարավոր հարևանության ու մշակութային փոխհարաբերությունների արդյունք հանդիսացած բազմաթիվ զուգահեռներ: Ամեն դեպքում, անտարակույս է, որ միևնույն միջավայրում դարեր ի վեր ապրած էթնիկական տարրերի փոխհարաբերություններն այն աստիճան են փոխկապակցված, որ չափազանց դժվար է դրանց բնորոշ մշակութային տարրերի տարբերակումը, մանավանդ, որ քրդերի թվումն են նաև դարերի ընթացքում տասնյակ հազարավոր քրդացած ու կրոնափոխ եղած հայեր: Ասենք, որ այս պարագան հավասարապես վերաբերում է նաև **«թուրքական»** համարվող մշակութային արժեքներին: Այսպիսով, Վասպուրականի հարավ-արևելյան և ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանի գորգագործա-

³⁹ American Presbyterian Missionaries at Urmia, During the Great War, **Michael Zirinsky**, Ph.D, էջ 13 <http://www.jaas.org/edocs/v12n1/zirinsky.pdf>:

⁴⁰ Ա.-Ղո, 277:

կան կենտրոններում գործված գորգերը այս կամ այն էթնիկական հանրության վերագրելու հարցում առաջին հերթին անհրաժեշտ են տարածաշրջանի գորգագործական կենտրոններին վերաբերող գորգերի տեխնոլոգիական ու գեղագարդման տարրերի՝ այդ թվում գունաերանգների բազմակողմանի ուսումնասիրություններ: Այսինքն, այստեղ հնարավոր չէ առանց հիմնավոր սկզբնաղբյուրների մինչ 1915-22 թվականները գործված և Իրանի հյուսիս-արևմտյան տարածաշրջաններին ու Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում եղած բոլոր հայաբնակ վայրերին վերաբերող գորգերն ու կարպետները այս կամ այն էթնիկական հանրության վերագրել, ինչպես դա արել են և անում են արտերկրի ուսումնասիրողներից շատերը: Այս տեսանկյունից դատելով, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք մեծ մասամբ անձանոթ են տարածաշրջանի պատմությանն ու աչքաթող են անում հայ հանրության առկայությունը: Մինչդեռ, այդ տարածաշրջանների բնիկ ժողովուրդներից հիմնականը հայ ժողովուրդն էր, որն ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, սկսած վաղագույն ժամանակաշրջաններից, տիրապետում էր գորգագործական մշակույթի բոլոր գաղտնիքներին ու մինչ 1915-20 թվականները նշված տարածաշրջաններում ակտիվորեն շարունակում էր իր այդ ավանդույթը⁴¹:

Այս առումով էլ հարկ ենք համարում անդրադառնալ Վիլյամ Իզլտոնի ուսումնասիրությանը: Նա նկատել է, որ քրդերի մոտ եղած XIX դ վերջերին ու մինչ 1920 –ական թվականներին վերաբերող գորգերի գունային երանգներում գերիշխողը կարմիրն ու կապույտն են, որոնցից կարմիրը ստացված էր տորոնից: Նա այդքանի հետ միասին նաև շեշտում է, որ որ քուրդ կանանց մոտ առավել հարգին վարդագույնն ու նարնջագույնն են⁴²: Ընդ որում, դա հստակորեն դիտարկվում է նաև իր իսկ հրապարակած նմուշների մի մասի գունային համակարգում՝ դրանցում հիմնականը նարնջագույնն է և ընդհանրապես դեղնավունի երանգները, սալորագույնը, վարդագույնը, շագանակագույնը⁴³: Իզլտոնի դիտարկումներն ու իր իսկ կողմից ներկայացված քրդական գորգերը հաստատում են մեր այն տեսակետը, որ քրդերի մոտ կուտակված ու XIX-XX դարի սկզբներին վերաբերող գորգերի ու կարպետների գերակշիռ մասը իրականում պատկանում է հայոց գորգագործական մշակույթին: Կարծում ենք, եթե արտերկրի գորգագետների ճնշող մեծամասնությունը տեղյակ չէ խնդրո առարկա տարածաշրջանի պատմությանն ու հարակից գիտություններին, ապա մենք չենք պատկերացնում, որ Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում տասնյակ տարիներ շարունակ ԱՄՆ դեսպան հանդիսացած դիվանագետը անտեղյակ էր դրա

⁴¹ Պողոսյան Ա., 2008, ԺԲ, 63–79:

⁴² Kurdish Carpet and Kelim by William Eagleton, տես՝ <http://rugnotes.blogspot.com/2005/04/kurdish-carpet-and-kelim-by-william.html>:

⁴³ Տես օրինակ՝ William Eagleton, The Emergence of a Kurdish Rug Type Oriental Rug Review, Vol. 9, No. 5 <http://www.rugreview.com/95kurd.htm>, նկ. 2 ,3, 5:

աշխարհաքաղաքական նկարագրին վերաբերող անցուղարձերից ու ժողովրդագրական գործընթացներից: Ուղղակի այս հետազոտողը միտումնավոր անտեսել է հայոց պատմական ներկայությունը Արևմտյան Հայաստանում ու Վանա և Ուրմիա լճերի ավազաններում:

Որոշ գորգագետների այսպիսի ակնհայտ միակողմանի մոտեցումն ու ընդհանրապես հայոց կողմից առաջավորասիական, փոքրասիական ու կովկասյան գորգագործական կենտրոններում ունեցած ներդրումների թերագնահատման կամ անտեսման փաստը, ինչպես նաև դրանց նշանակության մասին անբավարար պատկերացում ունենալը նկատել են նաև արտերկրի մի շարք ուսումնասիրողներ ևս, մասնավորապես Յան Բեննետը⁴⁴, Մուրեյ Էյլանդը⁴⁵, Ֆիլբերտո Բոնկոմպանի⁴⁶, Ստիվեն Պրայզը⁴⁷, Ջիմ Ալենը⁴⁸, Բրայան Սորեհաուզը⁴⁹ և ուրիշներ:

Ինչ վերաբերում է խնդրո առարկա տարածաշրջանների հայոց ու քրդական գորգերի տարբերակման հարցին, ապա այստեղ առաջնային նշանակություն ունի դրանց տեխնոլոգիական ու գունաերանգային առանձնահատկությունների բացահայտումը: Այս առումով հայտնի է, որ որոշակի տարածաշրջանների, օրինակ Բագրևանդի, Բերկրիի ու Բայազետի՝ այսինքն Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական տարածաշրջանների ու Վասպուրականի արևելյան ու հյուսիս-արևելյան գավառների քրդական գորգերն ու կարպետները բնորոշվում են գունային երանգներում գազարագույնի, դեղնավունի ու նարնջագույնի գերակշռությամբ⁵⁰: Աղձնիքում, մասնավորապես Բաղեշում ու մերձակա տարածքներում, որտեղ հատկապես հիմնավոր էին իրենց զգում քրդական ցեղերը, XVII դ. թուրք ուղեգիր Էվլիա Չելեբին ներկայացնելով նրանց առանձնահատկությունները, նշել է, որ «այդ երկրին հատուկ է դեղնագույն ներկը⁵¹: Վերը հիշատակված տնայնագործական համագումարում, հայ նշանավոր արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանը անդրադառնալով քրդական գործվածքների գունային առանձնահատկություններին, նույնպես շեշտել է դրանց միջոցով այդ գործվածքները տարբերակելու հնարավորությունը⁵²: Քրդական գորգերին դեղնավուն ե-

⁴⁴ **Йан Беннет, Малькольм Хазлан**, 2003, 158–159:

⁴⁵ An introductory to Kurdish rugs and other weavings. Book Review by **Murray L. Eiland** <http://www.rugreview.com/orr/9-2-42.htm>:

⁴⁶ **Filiberto Boncompagni**, Of Carpets and Paintings /Posted by on 01-05-2002 11:44 PM: http://www.turkotek.com/salon_00080/t2s80.htm/:

⁴⁷ http://www.turkotek.com/misc_00090/anatolian_turkmen.htm:

⁴⁸ Armenian Rugs Without Inscriptions by: **Jim Allen**՝ տե՛ս <http://www.kunstpedia.com/articles/armenian-rugs-without-inscriptions.html>:

⁴⁹ http://www.turkotek.com/misc_00090/anatolian_turkmen.htm:

⁵⁰ Տե՛ս՝ **Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition?** by **Michael Wendorf**, http://www.turkotek.com/salon_00088/salon.html:

⁵¹ **Էվլիա Չելեբի**, 1967, 200:

⁵² **Լևոնյան Գ.**, 1909, 219–234:

բանգների բնորոշ լինելու մասին, ինչպես տեսանք, տեղեկացնում է նաև Իզլտոնը: Անշուշտ, դեղնավունն ու դրա երանգները տեղ են գտել նաև հայոց բնորոշ գորգերի գունային համակարգում, սակայն դրանք ներկայացված են չափավոր սահմաններում ու գերիշխող չեն մյուս գույների նկատմամբ: Բնականաբար, տարբերակումների համար շատ կարևոր են նաև հայոց գորգերին բնորոշ գույների մասին սկզբնաղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Մասնավորապես, Վասպուրականի գործվածքների գունաբանգների մասին նշվում են «բաց կապույտ, մուգ կապույտ, լաջվարթ, մանիշակագույն, զեյթունի գույն, սրճագույն, սև, դեղին գույները»⁵³: Բնականաբար, որպես տարբերակիչ գործոն է նաև գեղագարդման համակարգում տեղ գտած զարդերի ու հորինվածքների մատուցման առանձնահատկությունները:

Քրդերի գործած գորգերի առանձնահատկություններից է նաև դրանց գեղագարդման համակարգում երկրաչափական խոշոր, կեռիկազարդ հորինվածքների առկայությունն ու գործվածքի որակական ցածր հատկանիշները: Այդ գործոնները նույնպես թույլ են տալիս որոշակի տարածաշրջանների դեպքում տարբերակել հայոց ու քրդական գործվածքները⁵⁴:

Հարավ-արևելյան Վասպուրականի, ինչպես նաև դրանց մերձակա Սոուջբուլաղի քրդական գորգագործական կենտրոններին վերաբերող գորգերի գեղագարդման համակարգերը, դատելով հրապարակված նմուշներից, աչքի են ընկնում նաև բուսածաղկային ու ավելի մանր երկրաչափական զարդերով և գունային համեմատաբար ներդաշնակ գունաերանգներով: Այս վերջին դեպքում է, որ չափազանց դժվարին է դառնում հայոց ու քրդերի գործած գորգերի տարբերակումը՝ մանավանդ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ տարածաշրջանը համարվում էր Պարսկաստանի առավել հոծ հայ բնակչություն ունեցողներից մեկը⁵⁵: Սա նաև այն տարածաշրջաններից է, ուր հայ հանրույթը ակտիվորեն է զբաղվել գորգագործական մշակույթով ու դրա վկայությունները բազմատեսակ են՝ դրանցից մեկն էլ տեղի Ռահվար հայաբնակ գյուղի գերեզմանոցի տապանաքարերից մեկն է /նկ. 1/⁵⁶:

Գորգերի տարանջատման ետ կապված այսպիսի խնդրները առկա են նաև պատմական Հայաստանի բազմաթիվ այլ տարածաշրջանների՝ մասնավորապես Դերսիմի գորգագործական կենտրոններին, որտեղ, ինչպես նշել են ականատեսները, XX դ. սկզբներին հայերն ու քրդական ցեղերի մի մասը գործում էին առաջնակարգ գորգեր ու կարպետներ⁵⁷:

⁵³ Պողոսյան Հ., 46:

⁵⁴ http://www.turkotek.com/salon_00087/salon.html:

⁵⁵ Շեքիմազյան Գալուստ, 1890, 110:

⁵⁶ Gregorian T. Arthur, *Gregorian Joyce Hampshire*, 1987, 9:

⁵⁷ Պողոսյան Ա., 2012, Ա, 59, 63, 64:

Տեխնոլոգիական ոլորտում էլ տարբերություններից կարևորը քրդերի մոտ երկուսից ավել միջնաթելերի օգտագործման ավանդույթն էր ու գործվածքի ընդհանուր կոպտությունը: Առանձնահատկություններ կան նաև գորգի եզրային փաթույթների հյուսվածքում՝ դրանք արվում են համեմատաբար հաստ թելերով և գորգի ընդհանուր հյուսվածքին ամրացվում են 6-10 հենքաթելերի շարք ընդգրկող խորությամբ: Անշուշտ, ասվածները չեն վերաբերում քննարկվող տարածաշրջանի գորգագործական բոլոր կենտրոններին, մասավանդ մեր պարագայում, երբ բացակայում են դաշտային ազգագրական նյութերն ու ծագումնաբանական հավաստի տվյալներ ունեցող գորգերի նմուշները:

Վասպուրականի հարավային ու հարավ-արևելյան գավառներին բնորոշ գորգերի տիպերի մասին: Ելնելով վերն ասված սկզբունքներից, փորձենք անդրադառնալ Վասպուրականի մեզ հետաքրքրող գորգագործական կենտրոններին վերագրված գորգերի ծագումնաբանական ու տիպաբանական խնդիրներին: Դրանք աչքի են ընկնում գեղագարդման համակարգերի բազմազանությամբ, թեև ըստ էության, ակնհայտորեն գերակշռում են բուսածաղկային ու երկրաչափական խոշոր հորինվածքները: Բուսական ու բուսածաղկային հորինվածքներով գորգերի տարածման հարցում որոշակի նշանակություն է ունեցել Պարսկաստանի գորգագործական կենտրոնների հետ եղած սերտ շփումները: Կարևոր հանգամանք էր նաև այն իրողությունը, որ Մեֆյանների պալատական արհեստանոցներում /ինչպիսին որ նաև Օսմանյան պալատում էր/ մեծ տոկոս էին կազմում հայ գորգագործ մասնագետները, որոնք այսպես թե այնպես կապված էին Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերի հետ, որոնց թվումն են Ուրմիա լճի ավազանի շուրջ եղած հայոց գորգագործական կենտրոնները: Այս պարագայի առումով, ավելորդ չեմ համարում շեշտել նաև այն, որ արևմտյան և հյուսիս արևմտյան Պարսկաստանի գորգագործական կենտրոններում հայոց բնորոշ կրկնակի հանգույցը հայտնի էր «**արմանի բաֆ**»/այսինքն հայկական աշխատանք կամ «**հայկական հանգույց**» ԱՊ/ անվանումով⁵⁸: Իրանցի մասնագետներն այդ ամենը բացատրում են նրանով, որ «այդ գորգագործների նախնիները XVII դ. Կովկասից և Հայաստանից Իրան ներգաղթած հայերն են, որոնք էլ վերոհիշյալ գորգագործական կենտրոններում, մասնավորապես Մալահերում ու մերձակա բնակավայրերում գործել են առավելապես «**Հերաթ**» /մեր տարբերակումով՝ «**Գլաձոր**»/ զարդով գեղագարդված գորգեր⁵⁹: Հայկական հանգույցով գորգեր գործելու ավանդույթը, բացի վերոհիշյալ գորգագործական կենտրոններից, նկատելի տեղ է գրավում նաև Մուլթանաբադում, Անջիլասում, Լիլահանում, ինչպես նաև Ուրմիա լճի շրջակայքի գորգագործա-

⁵⁸ Javad Nassiri M., 2002, 25: Ավ. քահանա Եղգարեան, 1963, 32:

⁵⁹ Javad Nassiri M., 2002, 25:

կան կենտրոններում՝ Մարադայում, Ուրմիայում, Սալմաստում, Մարանդում և այլն⁶⁰:

Այսպիսով, հիմք ունենալով Ուրմիա լճի ավազանի և Վասպուրականի արևելյան ու հարավ արևելյան գորգագործական կենտրոններին վերաբերող պատմագագազրական ու ժողովրդագրական բոլոր հատկանիշները, կարող ենք ներկայացնել տարածաշրջանում լայն տարածում ունեցած գորգերի մի շարք տիպեր, որոնք նաև կազմում են հայոց գորգագործական մշակույթի բաղկացուցիչ մասն ու հայտնի են նաև պատմական Հայաստանի մյուս գորգագործական կենտրոններում: Այստեղ մենք չենք անդրադառնալու համահայաստանյան տարածում ունեցած գորգերի տասնյակ այն տիպերին, որոնք բնականաբար գործում էին նաև խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում: Մենք ներկայացնում ենք միայն այն տիպերը, որոնց տարածման հիմնական կենտրոնների թվում նաև դրանք են, կամ էլ մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն դրանց ավանդույթների ձևավորման վայրերն են:

ա/ Բուսածաղկային հորինվածներով բնորոշվող գորգեր:

«Աղբակ» տիպ: Բազմաթերթ վարդակներով գեղազարդված գորգերն են, որոնք հայտնի են բազմաթիվ տարբերակների տեսքով: Դրանք մասնագիտական գրականության մեջ տարբերակված են զանազան անվանումներով՝ «Ավշան», «Հաքյարի», «Համադան» և այլն: Մեր տիպաբանության համակարգում այն տարբերակել ենք **«Աղբակ»** ընդհանրացված անվանումով, նկատի ունենալով այդ տիպի ու դրա տարբերակների Վասպուրականի արևելյան գավառներին ու մասնավորապես այդ գավառի գորգագործական կենտրոններին բնորոշ լինելը: Այս գորգերի մի շարք տարբերակների գեղազարդման համակարգում կարևորված է նաև **«Շահ Աբաս»** վարդակը: Այս տիպին պատկանող գորգերը բնորոշվում են գունային երանգների ու հորինվածքների հաջող ներդաշնակությամբ, ինչպես նաև խոշոր չափերով: Աղբակի, Սալմաստի ու նաև Սոուջբուլաղի կամ Մահաբադի գորգագործական կենտրոններում տարածում ունեցած այս տիպը, գորգերի ու կարպետների այլ տիպերի հետ միասին XIX դ. երկրորդ կեսերին լայն տարածում է ստանում նաև Վայքում, որտեղի նմուշների հիման վրա էլ հանգում ենք հիշյալ եզրակացություններին⁶¹: Նմանօրինակ XIX դ. առաջին կեսին վերաբերող մի նմուշ պահվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Գանձատուն» թանգարանում/**նկ. 2**⁶²: Ըստ էության, խնդրո առարկա տարածաշրջաններին բնորոշ մի օրինակ էլ կարելի է համարել նաև Ալբերտո Լեվիի հավաքածուի գորգերից մեկը, որը գործված է XIX դ. կեսերին, վերաբերում է Սոուջբուլաղի գորգագործական կենտրոններին և ինչպես նշել է Լևին, ու-

⁶⁰ Eric Aschenbrenner, 1995, 8, 12, 14, 40, 48, 59, 74:

⁶¹ Պողոսյան Ա., 1984, 73–74:

⁶² Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Գանձատուն» թանգարան, գորգի ֆոնդ, № 60:

նի քրդական գորգերին բնորոշ գեղագարդման մանրամասեր ու դեղին հիմնագույն⁶³:

«Կենաց ծառ» տիպ: Նույնպես հայտնի է բազմաթիվ տարբերակների տեսքով: Վասպուրականի այս գորգագործական կենտրոններում լայն տարածում ունեին հատկապես «կենաց ծառ» ճյուղատարած խոշոր հորինվածքներով գեղագարդված գորգերը: Դրանց մասին պատկերացում կազմելու հարցում տիպական նմուշ կարող է հանդիսանալ Շարամբեյան կենտրոնի Հայաստանի Ժողովրդական արվեստի թանգարանում պահվող գորգը, որն իր կատարման տեխնոլոգիաներով միանգամայն համապատասխանում է Ադրակ-Ուրմիա լճի ավազան տարածաշրջանների գորգագործական ավանդույթներին /**նկ. 3**⁶⁴: Դա կապույտ հիմնագույնով է ու ամբողջությամբ ծածկված է ճյուղատարած կենաց ծառի կանոնավոր շարքերով: Ի դեպ այդ նույն թանգարանում պահվում է նաև նմանատիպ մեկ այլ գորգ, որի գեղագարդման համակարգի գունային երանգներն ու մանրավանդ լայն եզրագոտու գազարագույնն ու նաև արաբական թվանշաններով թվագրված լինելը ենթադրում դրա այդ նույն տարածաշրջանից լինելն ու նաև քրդական ծագումը:

Խնդրո առարկա տարածաշրջաններին բնորոշ ու «կենաց ծառ» հորինվածքով գեղագարդված գորգերի մի տարբերակում էլ այդ նախշերը ներկայացվում են շրջանակներում ամփոփված տեսքով: Մեր ձեռքի տակ եղած նմուշները՝ Հայաստանի ժողովրդական արվեստի ու Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանում պահվող երկու գորգ, որոնք գործել են XIX դ. վերջին ու XX դարի սկզբներին, թույլ են տալիս շեշտել, որ դրանք ըստ էության վերաբերում են գորգագործական առավել հարուստ ու զարգացած ավանդույթներ ունեցող կենտրոններին, որպիսին էին պատմական Ադրակն ու նրան մերձակա գավառները, հատկապես Մալմասոր /**նկ. 4**⁶⁵:

Գորգերի գեղագարդման այս սկզբունքը բավականաչափ լայն տարածում ուներ պատմական Հայաստանի արևելյան նահանգների գորգագործական կենտրոններում՝ մասնավորապես Վասպուրականի հյուսիս-արևելյան, ինչպես նաև Նախիջևանի, Գողթան գավառի, Վայքի գորգագործական կենտրոններում: Կենաց ծառի այդ տարբերակով գեղագարդված գորգեր հայտնի էին նաև Արցախի, ինչպես նաև Շամախու գորգագործական կենտրոններում: Ըստ էության, այս դեպքում դժվար է հետևել դրա արեալային տարածման գործընթացներին, սակայն ակնհայտն այն է, որ այդ գորգերն իրենց եզրագոտիների ու գեղագարդման հիմնական հորինվածքի

⁶³ **Alberto Levi**, 'Renewal and Innovation: Iconographic Influences on Kurdish Carpet Design', Hali, vol. 15, no. 4 (London, August - September 1993): 84-93.

⁶⁴ Շ. Շարամբեյան կենտրոն, Հայաստանի ժողովրդական արվեստի թանգարան, գ/հ 10548: Ուրմիա լճի ավազան- Ադրակ, Գողթան գավառ, XIX դ., բուրդ, 280*165:

⁶⁵ Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գորգի ֆոնդ, գ/հ 6938/19:

մանրամասերի առումով առավել բնորոշ են Վասպուրականի հյուսիս-արևելյան գորգագործական կենտրոններին:

«Նշանախշով» տիպ: Հայտնի է տասնյակից ավել տարբերակներով ու տարածված է գորգագործական բոլոր կենտրոններում: Այս դեպքում մենք նկատի ունենք քիչ երկարավուն, մանր վարդակներով, կամ վանդակներում ամփոփված խաչազարդով երիզված նշանախշով գեղազարդված գորգերը: Հայաստանի թանգարաններում ներկայացված ավելի քան մեկ տասնյակ նմուշներից, խնդրո առարկա տարածաշրջաններին է վերաբերում Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող այս նմուշը /**նկ. 5**⁶⁶: Այն գործել են 1880-ական թվականներին Վայքի Շատին գյուղում, որի բնակիչները Սալմաստից տեղափոխված հայերն են:

«Շեղանկյունազարդով» բնորոշվող գորգեր: Հայոց գորգագործական մշակույթի գեղազարդման համակարգում ավանդական են ու մեծ տեղ ունեն երկրաչափական խոշոր զարդերից կազմված հորինվածքները, մասնավորապես կեռիկներով կամ սղոցատիպ ատամներով երիզված շեղանկյունատիպ ու բազմանիստ զարդերից կազմվածները: Դրանք հավասարապես բնորոշ են նաև կարպետների գեղազարդման համակարգին ու նկատի ունենալով, որ դրանք հատկապես լայն տարածում են ունենցել խնդրո առարկա տարածաշրջանների հայոց գորգագործական կենտրոններում, ինչպես նաև քրդական տարրերի միջավայրում, հարկ ենք համարում քիչ ավելի հանգամանալից անդրադառնալ այդօրինակ հորինվածքներով գեղազարդվածներին:

Այսպիսի գորգերը մեծ խումբ են կազմում ու դրանում ներառված են տասնյակից ավել գորգերի տիպեր: Նշենք, որ սա այն խմբերից է, որին վերաբերող մի նմուշ պատկերված XI դարին պատկանող Կարսի ավետարանի մանրանկարներից մեկում /**նկ. 6**⁶⁷:

Գեղազարդման այս տարրը Վասպուրականի մեզ հետաքրքրող գորգագործական կենտրոններում առավել լայն տարածում ունեցողներից է, լինում է կեռիկազարդ ու սղոցատիպ եզրերով և հանդիսանում է տվյալ գորգի գեղազարդման հիմնական տարր: Դրանք պատկերվում են մեկ կամ մի քանի շարքերով ու ինչպես նախորդ դեպքերում էր՝ բնորոշվում են գունային երանգների ու տեխնոլոգիական հատկանիշների տեղական առանձնահատկություններով: Այս հորինվածքների սղոցատիպ եզրերով տարբերակվող գորգերի մեր տիպաբանությամբ **«Ճարտար»** անվանակոչված տիպը չափազանց լայն տարածում ունեն Արցախի, Սյունիքի, Ուտիքի և Ղարադաղ-Արաքսպարի գորգագործական կենտրոններում: Ըստ հրապարակված նմուշների, այն հայտնի էր նաև Վասպուրականի հարավ արևելյան ու ընդհանրապես Ուրմիա լճի ավազանի գորգագործական կենտրոններում: Այստեղ դրանք առանձնանում են շեղանկյունազարդերի գեղա-

⁶⁶ ՀՊԹ, գ/հ 8433:

⁶⁷ **Измайлова Т.А.**, 1979, պատկեր 136:

զարդման համակարգի ու դրանց մանրամասերի մատուցման առանձնահատկություններով՝ շեղանկյուն շրջանակում բացակայում են խաչաձև դասավորվածությամբ ներկայացված վարդակները:

Այս հորինվածքի կեռիկներով երիզված տարբերակով գեղազարդված գորգերն ու մանավանդ կարպետները բնորոշ են նաև քրդական գորգագործական կենտրոններին: Այստեղ ներկայացված նմուշը ակնհայտորեն կրում է քրդական գորգագործական մշակույթին բնորոշ գունային հատկանիշներն ու այդ առումով թույլ է տալիս մեզ որոշակի հստակություն մտցնել խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում գործված նմանատիպ գորգերի ծագումնաբանական հարցերում **/նկ. 7/**: Ընդ որում, ի տարբերություն սղոցատիպ եզրերով շեղանկյունատիպ հորինվածքի, այս վերջինս համընդհանուր տարածում ունի հայոց ու քրդական գորգագործական կենտրոններում: Այս խմբին վերաբերող մի շատ ուշագրավ նմուշ է Վիլյամ Իզլետոնի սեփականություն հանդիսացող գորգը, որն ըստ հեղինակի տված տեղեկությունների, ձեռք է բերվել Սղերդում:

Այս, ինչպես նաև բազմաճյուղ հորինվածքի մեկ կամ մի քանի շարքերով գեղազարդված կարպետները Շիրակի, Արագածոտնի, Բագրևանդի քրդերի մոտ տարբերակվում են **«արմանի», «ամանի» ու «յամանի»** անվանումներով: Դրանք բոլորն էլ, ըստ Շիրակում և Արագածոտնում մեր դաշտային հետազոտությունների ընթացքում քրդերի տված մեկնաբանություններին՝ նշանակում են հայկական⁶⁸:

«Խաչազարդով» տիպ: Այս տարածաշրջաններին բնորոշ գորգերի թվում հատկապես ուշագրավ են խաչազարդով բնորոշվողները: Այս առումով մենք առանձնացնում ենք մասնագիտական գրականության մեջ Իրանի հյուսիս-արևմտյան տարածաշրջանների բախտիարաբնակ գորգագործական կենտրոններին վերագրվող մի տիպ **/նկ.8 /**, որին տեղայնացնում են նաև Ուրմիա լճի ավազանի հարավային ու հարավ արևելյան մասերում՝ Սոուջբուլաղում: Այս տիպի գորգերի գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը հավասարաթև խաչն է՝ շեղանկյունատիպ շրջանակում ամփոփված տեսքով: Ընդհանրապես՝ խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում, ըստ էության, չափազանց հարգի էր այս զարդն ու այն մատուցվում էր ինչպես հիմնական հորինվածք, այնպես էլ լրացուցիչ՝ սակայն ակնառու տեղ գրավող գեղազարդման տարր: Տրամաբանորեն պետք է հասկանալի լինի, որ խաչազարդի ներկայությունը իսլամ դավանող էթնիկական տարրերի մշակութային համալիրներում թեև ուներ սոսկ զարդի նշանակություն, այնուամենայնիվ, անընդունելի էր այդ տարրերի կրոնական առաջնորդների համար, մանավանդ այն դեպքերում, երբ դրանք հանդես են գալիս որպես հիմնական հորինվածք: Ասվածի առնչությամբ ուշագրավ է խաչազարդով գեղազարդված գորգի մի նմուշ, որը հրապարակել է Մայքլ Վենդորֆը **/նկ.9/**: Այստեղ սղոցատիպ եզրերով բազմաճյուղում ամ-

⁶⁸ Պողոսյան Ա., ԴԱՆ, տ. 2, 98: Пиралов А. С., 1913, 65.

փոփոխված խաչագարդ հորինվածքների արանքներում գորգագործուհին գործել է նաև հայերեն մի քանի տառ՝ գուցե իր անունն ազգանվան սկզբնատառերը, սակայն այդուհանդերձ, այստեղ էականը դրանց առկայությունն է, որը հաստատում է դրանց ակունքներում հայ հանրության ներկայության փաստն ու նաև այն՝ որ քրդական վերնախավի համար անհրաժեշտ գորգերի մի մասը գործել են նրանց մոտ ծառայության եղած հայուհիները⁶⁹։ Ընդհանրապես, հավասարաթև խաչագարդով գեղագարդված գորգերն, ըստ էության, հայոց գորգագործական մշակույթին բնորոշ հնամենի տիպերից են ու դրա վկայություններն էլ XI-XIII դարերին վերաբերող ձեռագրերի մանրանկարներում եղած խորանագարդ գորգապատկերներն են։ Այդ առումով փայլուն նմուշ է 1211 թվականին գրված Հաղպատի Ավետարանի Ղուկասի ավետարանի անվանաթերթի խորանագարդ գորգը /**նկ.10**⁷⁰։ Գորգերի այս տիպը պատմական Հայաստանում ուներ համընդհանուր տարածում ու դրանց վերաբերող հայատառ, թվակիր գրություններով նմուշներ պահվում են Հայաստանի թանգարաններում /**նկ.11**⁷¹։ Կարևոր է, որ դրանց մի մասը, մասնավորապես այստեղ ներկայացված 1844 թվականին գործված նմուշն իր գունային ու տեխնոլոգիական հատկանիշներով առավել բնորոշ է Վասպուրականի արևելյան և Զանգեզուրի գորգագործական կենտրոններին։ Հաշվի առնելով մեր այս դիտարկումները, կարծում ենք, որ այս տիպի գորգերի առկայությունը Իրանի հյուսիս արևմտյան գորգագործական կենտրոններում ի հակակշիռ ընդունված տեսակետների՝ մասնավորապես Մայքլ Վենդորֆի և Մարլա Մալետի պնդումներին, պետք է համարել տեղի հայերի գորգագործական մշակույթի արդյունք⁷²։

«**Մեմլինգ**» տիպ։ Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններին բնորոշ տիպերից մեկն էլ «**Մեմլինգ**» տիպի գորգերն են։ Սա փոքրասիական ու պատմական Հայաստանի գորգագործական կենտրոններում համընդհանուր տարածում ունեցած տիպերից է ու ամենուր ուներ իրեն բնորոշ հիմնական հորինվածքի, լրացուցիչ մանրամասների մատուցման ու գունաերանգային առանձնահատկություններ։ Որպես քրդական գորգ հրապարակված նմուշները հիմնականում վերաբերում են Սոուջբուլաղի /**նկ. 12**⁷³, Վասպուրականի հարավ արևելյան գավառների, Սղերդի ու Դերսիմի գորգագործական կենտրոններին ու այս դեպքում ևս դրանցում կարել է բացահայտել զուտ քրդական ավանդույթներին բնորոշ-

⁶⁹ http://www.turkotek.com/salon_00088/s88t3.htm, Posted by **Richard Tomlinson** on 08-16-2002 09:10 AM:

⁷⁰ Հաղպատի ավետարանը, 2012, 49:

⁷¹ Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գործվածքի ֆոնդ, գ/հ 3665:

⁷² **Michael Wendorf**, Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition? , **Marla Mallett**, Technique Generated Designs and their Mutant Offspring <http://www.marlamallett.com/archetyp.htm>:

⁷³ <http://rugrabbit.com/Item/nice-kurdish-memling-gul-runner-c1900-great-saturated-natural-dyes-and-excellent-original-condi>

ներն ու դրանք տարանջատել հայոց վերաբերողներից: Ամեն դեպքում, հատկանշականն այն է, որ այդ տարածքներում ստեղծված այդ տիպի գորգերը տեխնոլոգիական ու գեղարվեստական հատկանիշներով զիջում են Հայաստանի հյուսիս արևելյան գորգագործական կենտրոններում գործվածներին:

Ամփոփելով վերն ասվածներն ու հենվելով եղած փաստարկներին, կարող ենք եզրակացնել, որ պատմական Հայաստանի Վասպուրական նահանգի հարավ արևելյան ու արևելյան տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններում պահպանվել են հայոց գորգագործական մշակույթի հնամենի ավանդույթները: Դրանք կրելով պատմական Հայաստանում ծավալված ու բազում դարեր շարունակված աշխարհաքաղաքական գործընթացների ազդեցությունը, նաև հսկայական ազդեցություն են թողել քրդական ցեղերի գորգագործության վրա: Ըստ այդմ էլ՝ այդ ավանդույթների հետագա ուսումնասիրումը հնարավորություն կտա առավել ամբողջական պատկերացում ստանալ հայոց գորգագործական մշակույթի ընդհանուր պատկերի մասին ու միաժամանակ բացահայտել տարածաշրջանում քրդական գորգագործական մշակույթի իրական դերն ու նշանակությունը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ադոնց Ն., – 1996, Հայկական հարցը, հատոր Ա, Եր., 1996:

Ադոնց Ն., – 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987:

Ա-դո., – 1912, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912:

Ալպոյաճեան Ա., – 1950, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950:

Ավ. քահանա Եղգարեան, – 1963, Իրանի Չհարմիալ գավառը, Թեհրան, 1963:

Աշխարհագրությունը չորից մասանց աշխարհի, աշխատասիրությամբ հայր **Ղուկաս Վարդապետի Ինճիճեան**, Ասիա, հատ. Ա., ի Վենետիկ, 1806:

Բայբուրդյան Վ., – 2008, Քրդերը, հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Եր., 2008:

Դավթյան Ս., – 1981, Դրվագներ հայկական միջնադարյան կիրառական արվեստի պատմության, Եր., 1981:

Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին, **Ղուկաս Կարնեցի**, հատոր Ա, 1780-1785, աշխատասիրությամբ Վարդան Գրիգորյանի, Եր., 1984:

Էվլիա Չելեբի, – 1967, Ուղեգրություններ .- Թուրքական աղբյուրներ, Գ, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ա.Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967:

Էփրիկյան Հ.Ս., – 1903, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, Ա, Վենետիկ, 1903:

Թեմուրճյան Վ., – 1955, Գորգագործությունը Հայաստանում, Եր., 1955:

Թոխմախյան Արսեն, – 1881, Հայրենիքի պահանջները և հայ գյուղացի/հրապարակախոսությունը կատարված 1881 թ. մայիսի 24-ին կրկնված յունիսի 12-ին Արծրունու թատրոնում/, Թիֆլիս, 1881:

Թովմա Արծրունի և Անանուն, – 1985, Պատմություն Արծրունյաց տան /բնագիրը

հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյան/, Եր., 1985:

Լևոնեան Գ., – 1909, Ոճը և գույները հայ գործուածքի մեջ.- Տնայնագործական համագումար, Թիֆլիս, 1909:

Հ. Շարամբեյան կենտրոն, Հայաստանի ժողովրդական արվեստի թանգարան, գ/հ 10548:

Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գորգի ֆոնդ, գ/հ 6938/19:

Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գործվածքի ֆոնդ, գ/հ 3665:

Հակոբյան Թ., – 1984, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1984:

Հակոբյան Հր., – 1975, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք 1, Եր., 1975:

Հակոբյան Հր., – 1982, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք 2, Եր., 1982:

Հաղբատի ավետարանը, – 2012, հեղինակ կազմող՝ **Կարեն Մաթևոսյան**, մասնակից հեղինակ՝ Գայանե Էլիագյան, Եր., 2012:

Յակուտ ալ-Համավի, – 1965, Աշխարհագրական բառգիրք.- Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Եր., 1965:

Մ.Ա., – 1890, Թուրքիայի հայերը և նրանց դրացիները, Մարսել, 1890:

Մանուկյան Արամ, – 1990, Յուշեր, Եր., 1990:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «**Գանձատուն**» թանգարան, գորգի ֆոնդ, № 60:

Միրախորյան Մ., – 1885, Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառա Արևելյան Տաճկաստանի, մասն Բ, Կ.Պոլիս, 1885:

Շերմազանյան Գալուստ, – 1890, Նիթեր ազգային պատմության համար, երևելի հայկագունք ի Պարսկաստան աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շերմազանեանի, Ռոստով, 1890:

Պողոսյան Ա., – 1984, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Տետր 1, գիտարշավ Վայք, 1984:

Պողոսյան Ա., – 2008, «Պագիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին.- «**Էջմիածին**», նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2008, ԺԲ:

Պողոսյան Ա., – 2012, Դերսիմի հայոց գորգագործական մշակույթի մասին /պատմագագրական ակնարկ/.- «Էջմիածին», 2012, Ա:

Պողոսյան Ա., – 2013, «Պագիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին.- «**Էջմիածին**», նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2008, ԺԲ:

Պողոսյան Ա., – 2013, «Պագիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին /հայերեն և ազլերերեն լեզուներով/, Եր., 2013:

Պողոսյան Հ. Մ., – 1998, Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Եր., 1998:

Տնայնագործական համագումար, – 1909, Թիֆլիս, 1909:

Դաֆֆի, Ուղեգրություններ, Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի.- Երկերի ժողովածու, հ. 9:

Փափազյան Հ., – 1953, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հաաստանի, Աղբրեջանի և արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին/10-րդ դ./.- ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, Եր., 1953, էջ 78-79:

Измайлова Т. А., – 1979, Армянская миниатюра XI века, М., 1979, պատկեր 136:

Йан Беннет, Малькольм Хазлан, Ковры и коврики.-Антиквариат, энциклопедия мирового искусства, изд. Белый город, Москва, 2003 , стр. 158-159:

Мкртчян Ш., – 1989, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха /второе издание/, Ер., 1989.

Пиралов А. С., – 1913, Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, издание второе, С. Петербург, 1913.

Шараф хан Бидлиси, – 1967, Шараф наме, М., 1967:

Aschenbrenner Eric, – 1995, Iranian Town and Village Carpets and Rugs, Tehran, 1995, էջ 8,12,14,40,48,59,74:

Gregorian T. Arthur, Gregorian Joyce Hampshire, – 1987, Armenian Rugs from Gregorian Collection, Copyright, 1987.

Javad Nassiri M., – 2002, The Persian Carpet, Roma, 2002.

Javad Nassiri M., – 2002, The Persian Carpet, Napoli, 2002.

АШХУНДЖ ПОГОСЯН

Кандидат исторических наук

Центр экспертизы культурных ценностей

ashxung@rambler.ru

О КОВРОТКАЦКОЙ КУЛЬТУРЕ ЮГО-ВОСТОЧНЫХ ПРОВИНЦИЙ ВАСПУРАКАНА

РЕЗЮМЕ

Васпуракан был одной из крупнейших областей исторической Армении и занимал на северо-востоке территорию от восточного побережья озера Ван до Нахиджевана, Гохтана и Аракспара/Карадаг/, а на востоке и юго-востоке до озера Урмия и бассейна верхнего течения, восточного Тигра. Васпуракан составлял центральную часть одного из (раннеармянских) царств Урарту со столицей Тушпа /город Ван/.

Различные сведения, в частности, ассирийские, указывают, что в этом регионе наряду с другими видами промыслов традиционно было развито и ковроткачество. Мы считаем, что при изучении истории ковроткачества Васпуракана ключевое значение имеет ковер «Пазирик», который по нашему мнению создан именно в этом регионе. О развитой традиции ковроткачества Васпуракана сообщают средневековые письменные источники. Например, анонимный автор X века в своем труде «Худуд аль-Алам» сообщает, что города Хой, Беркри, Ахлат были известными центрами ворсового и безворсового ковроткачества. Арабский географ Якут аль-Амави (1178-1229 гг.) повествует о том, что в Ване ткали большие ковры. Некоторые представления о художественных особенностях позднесредневековых традиций васпураканских ковров можно найти в миниатюрах XIII-XVI веков, созданных в скрипториях Васпуракана /Востане, Албаке, Хизане, Хлате, Арчеше, Арцке, Ахтамаре и других/. В частности, в миниатюрах художников Закарии, Рстакеса, Церуна, Киракоса, Ованнеса изображены фрагменты ковров, представляющих некоторые орнаментально-композиционные и цветовые особенности ковров того периода. Однако, более многочисленные письменные источники относятся к XIX веку и началу XX в. В трудах Г. Инчичяна, М.Мирахоряна, С.Эприкяна, А. Тохмахяна и других, нашли место сведения об экономической деятельности населения Васпуракана, и в этом аспекте ковроткачеству и его особенностям уделяется особое внимание.

Юго-восточная часть Васпуракана - исторический Албак с первых веков нашей эры до середины XI века был доменом Арцрунидов - одного из

влиятельнейших княжеских домов исторической Армении. После нашествия сельджуков и других восточных кочевых племен, в течение нескольких веков в регионе, и вообще в исторической Армении изменился демографический спектр, изменяются также многие исконно армянские топонимы, в частности юго-восточную часть Васпуракана стали называть Хакяри. Со второй половины XIX века Васпуракан был разделен на две части, после чего Албак и соседние провинции были включены в состав санджака Хакяри. Эти территории наряду с армянами, населяли также курдские племена, турки, айсоры и другие народности. После геноцида армян, там остались только курды и турки.

В последние десятилетия резко возрос интерес к курдским коврам. При этом, авторы ряда исследований связывают возникновение и развитие ковроткачества в исторической Армении и в том числе в интересующем нас регионе с курдскими племенами. Один из них, Майкл Вендорф даже уверен, что остатки ворсовых изделий из Чатал Оюка ткали предки курдских племен и таким образом, история курдского ковроткачества охватывает свыше восьми тысяч лет.

Однако, даже беглый обзор этих исследований заставляет предположить, что их авторы либо пребывают в неведении, либо умышленно игнорируют, значение армянского фактора в области происхождения и дальнейшего развития ковроткачества в Передней Азии, и тем более на Армянском нагорье и в Малой Азии. Необоснованность вышеуказанных суждений замечают и другие исследователи, как например Ян Беннет, Мурей Эйланд, Филберто Бонкомпagni, Стивен Прайз, Браян Морехауз и другие. В частности, в рецензии на труд Вильяма Иглетона “О курдских коврах и других тканях” Мурей Эйланд заметил, что “все представленные в книге ковры сотканы до 1915 года, когда там /в Малой Азии и исторической Армении-А.П./, жили крупные этнические группы - турки, курды, армяне и курды были тогда немногочисленны”.

Нам кажется, что при изучении ковроткачества в упомянутых регионах игнорирование армянского фактора связано с тем, что там после геноцида не осталось армян. Эти территории теперь заселены в основном курдскими племенами, у которых находятся изучаемые ковры этих исследователей. Но дело в том, что основная часть этих ковров являются армянскими, которые в ходе периодических грабежей и особенно во время геноцида оказались в руках турок и курдов. Типичным примером этого процесса могут послужить наблюдения американских миссионеров евангелистов, которые в 1910-ых годах развернули свою деятельность в бассейне озера Урмия и в близлежащих провинциях и были очевидцами этих событий. В частности, они сообщают, что “курдские и регулярные боевые отряды в Урмии, Албаке и в других близлежащих провинциях у христианского населения захватили всякое имущество, в том числе продукты питания, ковры, одежду, золотые украшения. Они это сделали везде, а тех, которые оказывали сопротивление, убивали”. Кроме армян, в этих краях христианами были и айсоры, но у последних отсутствовали традиции ковроткачества.

При этом, у нас нет сомнения, что в процесс формирования и дальнейшего развития переднеазиатского ковроткачества внесли свою лепту и курдские племена, однако в этом аспекте в интересующих нас регионах недопустимо игнорировать решающую роль армянского народа. Учитывая вышесказанное, мы представили в данной статье обзор исторической демографии Васпуракана, роль и состояние ковроткачества в быту армян юго-восточных провинций этого региона, по имеющимся возможностям выявлены характерные типы ковров и их художественные и технологические особенности.

Обобщая, мы пришли к заключению, что традиции армянского ковроткачества сохранялись старинные в юго-восточных провинциях исторического Васпуракана вплоть до 1918 года. Наряду с этим, в процессе тысячелетиями продолжающихся геополитических событий армянские ковроткацкие традиции так или иначе обогащались новыми чертами, а с другой стороны, как указывают наши исследования, традиции армянского ковроткачества оказали существенное влияние на ковроткацкие традиции курдских племен. Таким образом, думаем, что дальнейшие объективные исследования дадут нам возможность представить весь облик и ход исторического развития ковроткачества в провинциях восточного и юго-восточного Васпуракана, а также выявить истинную роль и значение ковроткачества курдских племен.

ASHKHUNJ POGHOSYAN

PH.D. in History

Cultural Values Expertise Center

ashxung@rambler.ru

ON THE ARMENIAN RUG-WEAVING CULTURE OF SOUTH-EASTERN PROVINCES OF VASPOURAKAN

SUMMARY

Vaspourakan was one of the provinces of Mets Hayk (Greater Armenia) and covered the eastern and south-eastern territories of Lake Van to the Gokhtan province and Araqspar/Karadagh/, the territories on the shores of Lake Urmia and upper reaches of the Eastern Tigris. This province was the central part of Van Kingdom - one of the early kingdoms of Armenia. The city of Van, the former Tushpa, was its capital. The main source in the research of Vaspourakan rug-weaving culture is the rug of «Pazyryk».

Evidence from excavations and medieval written sources show that rug-weaving was highly developed in Vaspourakan. E.g., Jakut-al-Hamavi mentions that in X-XI centuries large rugs were woven in the city of Van. IX - century a Tajik traveler mentions in his «Hudud-al-Alam» /The Borders of the Earth/ that Khoy, Berkri, Akhlat, Archesh were known as carpet-weaving centers. The rug illustrations and details of decorations by the XIII-XVI century miniaturists Kirakos Aghbaketsi, Rstaketsi, Tserun Tsaxkogh, bear witness that rug-weaving was highly developed and had its original features in Vaspourakan. The rug-weaving culture continued as one of the main crafts into the later centuries, as witnessed by Ghukas Inchichean, M. Mirakhoryan, H.S. Ephrikyan, Arsen Tokhmakhyan et al. in the late 19 to early 20th centuries.

The areas of Vaspourakan forming the province of Hakyar, were mainly populated by the Kurdish tribes after the genocide (1915-1918). In the last decades, in the sphere of Oriental rug research this region is of great interest. Some experts connect the origin of rug-weaving and its development with Kurds. Michael Wendorf, for example, believes that the remains of textiles found by Çatalhöyük, were woven by the Kurds and according to him the Kurdish rug-weaving had more than eight thousand years of history. Our observations allow us to conclude that the above-said sources and historical demographic data aren't known or are ignored by the authors of the publication. Incidentally, this disparity has also been observed by

researchers like Yan Bennet, Murray Eiland, Filiberto Boncompagni, Steve Price, Jim Allen, Brian Morehouse et al.

Murray Eiland, in the review on the widely known «About Kurdish Rugs and other Textiles» by **William Eagleton** published in 1988, noted that in the above-mentioned work « **...all the represented rugs were woven at the times before 1915 when large ethnic groups were present in the area. The Turks, Kurds and the Armenians did not constitute large numbers**».

To my mind, the main argument of ignoring the Armenian rug-weaving culture and overrating the Kurdish one is because nowadays the mentioned territories are populated by the Turks or the Kurds owning large quantities of the rug-weaving products. However they have come into possession of those goods as a result of robbery and plunder. In this respect typical examples are publications of an American Christian preacher in 1910s: «**Kurdish irregular forces have robbed everything from the Christians of Lake Urmia and the surrounding villages - food, rugs, clothes and jewelry. They have taken from everywhere they met, and those, who had resisted the robbery, were killed or wounded**».

Anyway, there is no doubt, that in the system of the Near Eastern rug-weaving culture Kurdish tribes have also had their contribution. But anyhow, why do only the Kurds should be mentioned with regard to those areas? Taking into account all those facts, we have produced a description of the Armenian rug-weaving culture of this and adjacent regions identifying the distinctive types of rugs, their esthetic and technological characteristics.

Summing up, we can conclude that the ancient traditions of Armenian rug-weaving culture have been preserved in the south-eastern and eastern regions of Vaspourakanin Historical Armenia. Those traditions, having undergone the influence of geopolitical processes, expanded, survived for centuries in Historical Armenia and, in their turn, had a great impact on the rug-weaving processes of the Kurdish tribes.

Respectively, a further exploration of those traditions will enable a more complete idea about the Armenian rug-weaving culture making more manifest the true role and significance of Kurdish rug-weaving culture in this region.